

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

А. В. Баран

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
асистент кафедри теорії та філософії права

ПРАВОРОЗУМІННЯ: ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

© Баран А. В., 2015

Проаналізовано дефініцію права та його розуміння у різних правових школах. Встановлено головні чинники та фактори, що вплинули на процес виникнення та формування права. Звернуто увагу на проблему визначення сутності права, його змісту. Виокремлено із права, як регулятора правових відносин, характерні властивості, тобто його ознаки. Дано характеристику основним сучасним концепціям праворозуміння, зокрема детально проаналізовано право у його природно-правовому та позитивістсько-правовому поглядах.

Ключові слова: право; праворозуміння; природне право; позитивне право; сутність права; концепції праворозуміння.

А. В. Баран

ПРАВОПОНИМАНИЕ: ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье проанализированы дефиниция права и его понимание в разных правовых школах. Установлены главные факторы и факторы, повлиявшие на процесс возникновения и формирования права. Обращено внимание на проблему определения его сущности, содержания. Из права, как регулятора правовых отношений, выделены характерные свойства, то есть его признаки. Дана характеристика основным современным концепциям правопонимания, в частности, подробно проанализировано право в его естественно-правовом и позитивистско-правовом взглядах.

Ключевые слова: право; правопонимание; естественное право; позитивное право; сущность права; концепции правопонимания.

A. V. Baran

THINKING, EPISTEMOLOGICAL ANALYSIS

In the article made the analysis of the definition of law and understanding of different legal schools. Established the main factors and the factors that influenced the process of formation and law. Attention is paid to the problem of determining the nature of law, its content. Thesis was determined from the law as a regulator of legal relations, the

characteristics of law. Characterized the basic concepts of modern thinking, including a detailed analysis of law and his legal and natural positivist views.

Key words: right; thinking; natural right; positive law; the essence of law; the concept of legal thinking.

Постановка проблеми. Питання, що таке право, залишається об'єктом дискусії в дослідженнях як правників-науковців, так і юристів-практиків, та й зрештою предметом обговорення усієї людської спільноти.

Розуміння права є доволі складним та багатогранним процесом. Позитивістсько-правова концепція праворозуміння передбачає чіткий перелік його елементів, доволі вичерпну характеристику змісту та суті праворозуміння. Проте гносеологічний підхід до праворозуміння вимагає використання ширшого кола підходів та способів аналізу цього поняття, явища, правової інституції.

Аналіз останніх досліджень. Науковою проблематикою, пов'язаною з гносеологічним аналізом праворозуміння, займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: М. Байтін, О. Балинська, В. Бачинін, Г. Гегель, А. Козловський, О. Костенко, О. Петришин, В. Плавич, С. Рабінович, С. Сливка та інші.

Мета дослідження. Проаналізувати дефініцію права та історію його виникнення, формування. Здійснивши аналіз основних сучасних концепцій праворозуміння, сформулювати уявлення про право, його зміст та суть.

Виклад основного матеріалу. Праворозуміння є центральною категорією нашого дослідження, основа якого – поняття самого права.

Як відомо, право є універсальним регулятором поведінки людей, щоправда, саме розуміння дефініції “право” є дискусійним у різноманітних наукових школах минулого та сучасності.

В українській мові однокорінні зі словом “право” слова “правда” і “справедливість”. Недаремно давні пам'ятки права називалися “правдами” (“Руська правда”). Право часто розуміють як правду чи справедливість [1, с. 8–9].

Гегель вважав, що поняття права передує науці про право як частині філософії, котра користується цим поняттям як вихідним постулатом [2, с. 60].

Право – це завжди інтелектуальна напруга, максимальна духовна концентрація всіх учасників правової ситуації. Ступінь інтелектуальної напруги і духовної концентрації є показником характеру наявності права загалом і в конкретній ситуації зокрема. Тільки право як духовна концентрація може забезпечити адекватне, справедливе розв'язання спору про право. Право є дух й інтелект. Де їх немає, де діють інтереси, хитрість, сила, лицемірство і демагогія, там немає права [3, с. 33–34].

Перш ніж характеризувати категорію праворозуміння, проаналізуємо історію виникнення права, що безпосередньо й вплинуло на формування тих чи інших концепцій праворозуміння.

Виникнення права – це природна реакція спільноти на зміни, практичний крок утвердження позитивних тенденцій в суспільстві. Тобто право у своїх витоках виражає не звичайну поведінку людини, а поведінку, пов'язану із принциповою трансформацією людини, з формуванням і розвитком нових людських якостей, які стосуються сутності людини [4, с. 344].

У правовій науці виникнення права пов'язують, як правило, із двома основними концепціями: соціологічною та психологічною.

Соціологічна теорія права. Засновниками були Є. Ерліх, Г. Гурвич, Р. Паунд, Е. Дюркгейм. Право розглядається не як система абстрактних і формальних норм, а як “живий” порядок, як система фактичних правовідносин. Право – це частина життя, яка змінюється разом із

навколишньою дійсністю, тому право може існувати поза буквою закону. Прихильники цієї теорії закликають до гнучкості права і виступають проти чіткості правової термінології та чіткості юридичних конструкцій [5, с. 97].

Соціологічна теорія визначає декілька етапів виникнення та існування права: перший етап – “живе право”, яке існує в правилах самого життя і проявляється як “внутрішній порядок людських союзів”; другий – формування “права юристів”, що міститься в судових рішеннях; третій – виникнення та функціонування офіційного права, яке формулюється офіційними органами в законах та інших актах [5, с. 97].

Для соціологічної юриспруденції характерно робити акцент не на тому, що таке право, а на тому, як воно діє. Витоки права слід шукати в самому суспільстві, у тих об’єднаннях, які його утворюють (сім’я, торгові товариства, община, держава) [5, с. 97].

Психологічна школа права виникла і набула найбільшого розвитку в кінці XIX – на початку XX століття. В Росії найвидатнішим її представником був Лев Петражицький. Психологічний напрям відкидає обумовленість права матеріальними умовами життя суспільства і визначає головними факторами суспільного розвитку психологічні властивості характеру, інстинкти людей, їх почуття та переживання. Психологічні вчення вбачають джерело права у психіці людей. Всі правові явища – продукт свідомості людини, існують не об’єктивно, а лише тією мірою, якою людина їх усвідомлює для себе [5, с. 98].

Отже, концепції права характеризують найбільш ймовірні шляхи виникнення, формування права.

Підтримувати котрусь одну із концепцій, а тим самим заперечувати іншу – не є предметом нашого наукового дослідження, адже нас цікавить не сам процес виникнення права, а його гносеологічне трактування, що проявляється в його змісті, суті тощо.

Суть права полягає у визначених законами соціальної природи “природних свободах” і “природних обов’язках” людей, закріплених у формі писаного чи неписаного законодавства, звичаїв, релігійних норм, табу та інших правил, виконання яких забезпечується суспільними засобами [6, с. 86].

Характеризувати ж зміст права неможливо без попереднього аналізу сутності права.

Проблема сутності права є предметом особливої уваги теорії та філософії права.

Сутність права має розглядатись у безпосередньому зв’язку з процесами соціалізації індивідів, особливостями менталітету та національної правової культури, демократизацією політичного життя, передовсім участю громадян в правоутворенні – виявленні потреби регулювання певних суспільних відносин, формуванні соціальних очікувань щодо спрямованості та змісту їх регламентації, обговоренні проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також їх реалізації та оцінці ефективності законодавства [7, с. 81].

Із зазначеного вище можна зробити висновок, що сутність права не є сталою, вона видозмінюється під впливом різноманітних чинників, і більше, свого роду пристосовується до тогочасних реалій суспільного розвитку.

Сутність права слід визначити, враховуючи такі положення: право існує в певних формах, що фіксують юридичні конструкції; право може існувати і поза інституційними формами свого виявлення (як ідеї, оцінки, зв’язки або діяльність суб’єктів, яка розкриває динамізм права); з формальної точки зору право виступає регулятором, що обслуговує той чи інший соціальний інтерес [5, с. 105].

До сутності права також є різні підходи. Щоб усебічно і повно сформулювати уявлення про право, слід виділити його характерні властивості: право – явище суспільне, виникає на певному етапі суспільного розвитку як його продукт; право виступає регулятором соціально значущої поведінки і є різновидом соціальних норм; право є засобом соціального компромісу, встановлення паритету соціальних інтересів; право – це формально виражені норми; право наділене якісною

нормативністю, що регулює однотипні ситуації без обмеження кількості застосувань; зміст права визначається потребами суспільного розвитку, інтересами учасників правовідносин; право – цілісна система взаємопов'язаних структурних елементів (інститути, галузі); право – це інтелектуально-вольовий регулятор поведінки (крім спеціально-юридичного чи правового механізму, має психологічний); право можна розглядати як систему інформації владного характеру, яка після усвідомлення перетворюється на волю і поведінку суб'єктів; право є загальнообов'язковим для всіх членів суспільства; праву властива чітка регламентація (містить процедурні галузі, що стосуються вироблення і реалізації правових норм); право тісно пов'язане з державою (остання встановлює і санкціонує його); право базується на принципі формальної рівності (для всіх учасників суспільних відносин) [8, с. 200–201].

Переглянувши запропоновані характерні властивості права, тобто його ознаки, можемо виділити такі підходи науковців до розуміння сутності права: класовий – право визначається як система гарантованих державою юридичних норм, що висловлюють волю економічно пануючого класу; загальносоціальний – право розглядається як загальновизнаний компроміс між різними класами, групами та соціальними станами для забезпечення потреб та інтересів як усього громадянського суспільства, так і окремих його суб'єктів. Поряд з цим можна виділити також релігійний, національний, расовий та інші. Питання сутності права тісно пов'язані з проблемою праворозуміння, існуванням різноманітних шкіл юридичного знання та застосуванням відповідних методологій пізнання права [5, с. 104, 105].

Розуміння права вже багато років, століть є однією з головних проблем юридичної науки, філософії права.

У процесі тривалої дискусії про праворозуміння визначилися два основні напрями: легістський, що визначає право тільки як державні веління, і лібертаристський, що розглядає право як форму і міру свободи, рівності, як джерело, втілення і критерій справедливості. При цьому слід враховувати об'єктивну зумовленість права, його соціальну і культурну основу, які воно покликане відобразити [9, с. 16].

У працях М. Козюбри, В. Казимірчука, Г. Мальцева, В. Нерсисянца, В. Журавського, О. Зайчука, О. Копиленка, Н. Оніщенко, Л. Явича та ін. зазнає критики вузьке антидемократичне визначення права і формулюється широке його поняття, що охоплює права й обов'язки особи, правосвідомість, правовідносини. На їхню думку, наявність у законодавстві “мертвих”, недіючих норм, декларативних принципів, які не відповідають сутності суспільних відносин, спростовує твердження про збіг законодавства та права. Замість ізольованого, диференційованого вивчення окремих аспектів правової діяльності нині запропоноване її узагальнене усвідомлення, уявлення про цінність правової структури суспільства, про багатогранність підходів до праворозуміння, про необхідність поєднання системного, структурно-функціонального підходів до вивчення правової дійсності з нормативно-ціннісним, аксіологічним підходом. Широкий підхід до праворозуміння не означає заперечення нормативності права, що визначає правову міру можливої і необхідної поведінки. Представники юридичної науки (прихильники жорсткого розмежування понять “право” і “закон”) стверджують про можливість існування правових норм і без відображення їх у законах та інших санкціонованих державою формах, тобто незалежно від держави. Представники широкого трактування права виходять з того, що право – це не тільки сукупність норм, а й діяльність суб'єктів права, які дотримуються правових приписів, застосовують і виконують їх у процесі правових відносин. Ідея різнобічного, багатосистемного підходу до права дозволила поглибити його розуміння як єдиного цілого феномену [9, с. 17].

Перехід від вузьконормативного (легістського) розуміння права як права влади до лібертарного розуміння права як міри свободи, що встановлює гуманістичний, ціннісний зміст права, збагачує наше уявлення про право і правову систему, сприяє створенню особливої поваги до права і правомірності поведінки, ціннісних орієнтацій суспільства, держави і людей [10, с. 17].

У юридичній літературі останніх років (С. С. Алексєєв, П. М. Рабінович) можна зустріти поділ права на: загальносоціальне, або безпосередньо-соціальне (впливає безпосередньо із соціального життя і не залежить від держави); спеціально-соціальне, юридичне (є наслідком державної діяльності, втіленням волевиявлення держави) [8, с. 204].

Для формування сучасного праворозуміння ще не використані також можливості традиційних підходів, про що свідчить, наприклад, дослідження права як нормативно-діяльничої системи, коли право розглядається як соціальна діяльність опосередкування суб'єктно-об'єктних відносин, ще недостатньо розкрито змістові характеристики формально-нормативної системності права. Необхідно виробити таке праворозуміння, яке могло б уникнути апіоризму теорії природного права та релятивізму юридичного позитивізму [9, с. 19].

З теорії Д. Холла, який прагне створити єдине уявлення про право шляхом синтезу правових норм, правових процесів і моральних цінностей, слід зробити висновок, що пошуки загальної формули розуміння права не виправдані й від них треба відмовитися. В інтересах юридичної науки і практики треба віддавати перевагу плюралістичним підходам до розуміння права, вивчати різні визначення права і синтезувати їх в межах єдиного поняття [5, с. 101].

Сучасні наукові концепції (теорії) праворозуміння можна звести до трьох основних підходів.

1. Ідеологічний, або природно-правовий: вихідна форма буття права – громадська свідомість; право – не тексти закону, а система ідей (понять) про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, яка є у громадській свідомості та орієнтована на моральні цінності. За такого підходу право і закон розмежовуються, пріоритет за правом як нормативно закріпленою справедливістю, а закон розглядається як його форма, що має відповідати його змісту [8, с. 207].

Природно-правова концепція праворозуміння трактує право природне, надаючи йому верховного статусу.

Право природне – одна з головних парадигм філософсько-правового і юридичного мислення, що спирається на ідею єдиних нормативно-ціннісних принципів, які панують у космосі, природі та суспільстві і здатні бути мірилом справедливості законоположень, встановлюваних державою [11, с. 269].

Природне право – сукупність універсальних норм і принципів, що покладені в основу всіх правових систем світової цивілізації [12, с. 132].

Природне право є правом людини мати і реалізовувати у складних і суперечливих умовах людського гуртожитку не лише свою волю до свободи, але й її важливий варіант, який Ф. Ніцше назвав “волею до влади” [13, с. 83].

Природне право – це закономірності владного регулювання та саморегулювання людської поведінки, дія яких опосередковується людською свідомістю у вигляді: 1) принципів діяльності зі створення, розподілу, обміну й використання суспільно значущих благ (юридичної діяльності); 2) принципів легітимації такої діяльності [14, с. 69].

Сьогодні природне право розглядають як систему норм і як науку. Причому систему норм і науку слід розуміти у двох аспектах – вузькому та широкому. Результатом такого розуміння є чотири різних визначення природного права. У вузькому розумінні природне право як система норм – це сукупність законів Природи і законів біологічного розвитку людини, на основі яких функціонує світ. У широкому розумінні природне право як система норм – це сукупність метафізичних духовно-моральних чеснот, яких повинна дотримуватися людина, підтримуючи онтологічні принципи світопорядку й обґрунтовуючи трансцендентальність власної свободної волі для активного самозбереження у Всесвіті. У вузькому розумінні природне право як наука – це вчення про правову обґрунтованість і про гарантії державного та міжнародного захисту прав людини, нації та інших суб'єктів суспільного життя в чинній політичній системі. В широкому розумінні природне право як наука – це вчення про філософію правової культури, її онтологію та

гносеологію, про синергетичні правові процеси, правову красу для обґрунтування свободної волі людини у правовому просторі [10, с. 11].

З аналізу запропонованих визначень можна зробити висновок, що природне право виступає засобом узгодження суспільного життя людей із законами соціальної природи. Породжує загальні правила поведінки соціуму, є першоджерелом.

2. Нормативний (позитивістський): вихідна форма буття права – норма права, право – норми, викладені в законах та інших нормативних актах. За такого підходу відбувається ототожнення права і закону. Водночас нормативне праворозуміння орієнтує на такі властивості права, як формальна визначеність, точність, однозначність правового регулювання. При цьому проявляються ознаки, притаманні соціальним нормам взагалі та специфічні властивості права, що відрізняють його від інших соціальних норм. У цьому випадку право переважно розглядається як система загальнообов'язкових, формально визначених норм, що відображають по-державному організовану волю народу, гарантуються і охороняються державою, виступають регулятором суспільних відносин [8, с. 207].

Позитивне право, хоча й іноді ототожнюється із законом, проте, на нашу думку, не є лише законом. Це поняття має набагато ширший зміст, потребує детального аналізу як самої суті, так і його складових.

Наведемо декілька найтипівіших визначень права у його позитивістському розумінні.

Право – всеосяжна міра свободи, рівності й справедливості в суспільстві, яка знаходить матеріальне вираження в нормах права, що встановлюють в межах своєї компетенції органи держави (соціологічна школа) [5, с. 102].

У тлумачному словнику юридичних термінів це поняття трактується як “система наявних у даному суспільстві правових доктрин і цінностей та сформована на цій основі система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою”. Загалом право – це сукупність норм, тобто правил поведінки людей у суспільстві [8, с. 200].

Право – це система загальнообов'язкових, формально визначених норм, які виражають державну волю суспільства, її загальнолюдський і класовий характер; видаються або санкціонуються державою і охороняються від порушень можливістю державного примусу; є владно-офіційним регулятором громадських стосунків [15, с. 80].

Право юридичне – створений і забезпечений суспільством регулятор суспільних відносин, що являє собою систему загальнообов'язкових, формально визначених приписів, які зумовлені соціально-економічним устроєм суспільства і втілюють свободу та справедливість [5, с. 101–102].

Право, – пише А. Поляков, – це основані на соціально визнаних і загальнообов'язкових нормах, комунікативний порядок відносин, учасники якого мають взаємообумовлені правомочності та обов'язки [15, с. 132].

Право – це норма, що дана об'єктивно і не потребує обґрунтування іншими факторами, крім самого факту існування [5, с. 99].

Джон Остін підкреслював, що право є реальним фактом, створеним державою. За його визначенням, право – це норма, встановлена для керування однією розумною істотою з боку іншої розумної істоти, яка має владу над першою. Отже, позитивне право являє собою матеріал для побудови логічної системи, яка має бути єдина, комплексна і беззаперечна. Суть позитивістського підходу в розумінні та тлумаченні права можна коротко передати формулою “закон є законом”. В історичному аспекті позитивістський підхід характеризується негативним ставленням до будь-яких конструкцій, що допускають або з терпимістю ставляться до припущення, яке, крім реально існуючої держави та пов'язаного з нею масиву законодавства, існує (на що слід зважати), певне, розумніше право і пов'язана з ним держава, які слугують еталоном для зіставлення та порівняння [16, с. 25].

Позитивне – офіційно визнане право, що діє в межах тієї або іншої держави, яке одержує вираження в законах та інших правових актах державної влади, зокрема звичаях, що санкціонуються нею [15, с. 25].

С. Сливка розглядає позитивне право в аспекті свободної волі. Так, під позитивним правом він розуміє національне право кожної держави, зовнішньою формою якого є нормативно-правові акти, прийняті в законодавчому порядку. Процес прийняття правових норм позитивного права, на його переконання, пов'язаний із певними елементами примусу, заборон, що інколи може мати і суб'єктивний зміст. Автор розглядає свободну волю людини у позитивному праві, яка, на його думку, може здійснюватися шляхом насильства чи ненасильства [17, с. 25].

Узагальнену характеристику позитивного права дав С. Алексєєв: “Позитивне право це реальний, існуючий у законах, інших документах, фактично відчутний (і тому “позитивний”) нормативний регулятор, на основі якого визначається юридично дозволена і юридично недозволена поведінка, а суди, інші державні установи виносять юридично обов'язкові імперативно-владні рішення”[18, с. 69].

Позитивістський підхід до права сьогодні, як і раніше, характеризується тим, що право розглядається виключно як продукт держави (її влади, волі, розсуду, сваволі) і зводиться до примусово-владних установлень у вигляді законів, указів, постанов, звичаїв, судових прецедентів, тобто до закону, що офіційно наділено владно-примусовою силою, і що “примусовість як відмітна ознака права тлумачиться не як наслідок будь-яких об'єктивних властивостей і вимог права, а як вихідний, правоутворюючий і правовизначаючий чинник, як силове (насильницьке) першоджерело права” [19, с. 266].

Отже, на нашу думку, позитивне право – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, що врегульовує суспільні відносини, яке встановлює чи санкціонує держава у суворо визначеному порядку та охороняє усіма заходами впливу, аж до легального примусу.

3. Соціологічний: вихідна форма буття права – правовідносини; право – порядок суспільних відносин, який проявляється у діях і поведінці людей. За такого підходу правом визнається його функціонування, реалізація, його “дія” у житті – у сформованих і таких, що формуються, суспільних відносинах, а не його створення правотворчими органами у формі закону та інших нормативно-правових актів [8, с. 207].

Соціологічний підхід відкидає всі інші аспекти права, за основу беручи реальні правові відносини, розвиток яких набагато випереджає розвиток законодавства. Тому законотворчість визнається другорядною порівняно із правозастосуванням, що спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин.

За такого поділу перевагу слід надати так званому інтегративному підходу, який враховує і поєднує усе цінне, зазначене в попередніх концепціях праворозуміння [8, с. 208].

Як бачимо, в різні періоди історичного розвитку правової думки до розуміння права ставилися по-різному. Однак для розуміння сутності та природи права слід брати до уваги багатогранність способу та форм прояву в соціальному житті, які відображають його універсальність та всі аспекти регулятивного впливу [5, с. 104–105].

Висновки. Отже, розуміння права є складним та багатогранним науковим, професійним, творчим процесом, що можуть здійснювати як правники-професіонали, так і громадськість. В основу праворозуміння покладено поняття права, яке саме по собі має надзвичайно великий спектр чинників і факторів, що вплинули на процес його виникнення та формування.

Що стосується дефініції права, то відзначимо, що наукова спільнота сьогодні сформулювала безліч визначень цього поняття, і на нашу думку, кожне з них має право на існування, адже тією чи іншою мірою чи то в певний період історичного розвитку світової науки, відображає його зміст, сутність, соціальну цінність.

У статті ми, виокремивши основні сучасні концепції праворозуміння, спробували детально проаналізувати право у його природно-правовому та позитивістсько-правовому розуміннях.

У результаті нам вдалося сформулювати власне визначення позитивного права – як загальнообов’язкового, формально визначеного правила поведінки загального характеру, що врегульовує суспільні відносини, яке встановлює чи санкціонує держава у суворо визначеному порядку та охороняє усіма заходами впливу, аж до легального примусу.

А природне право, ми вважаємо, виступає засобом узгодження суспільного життя людей із законами соціальної природи. породжує загальні правила поведінки соціуму, є першоджерелом.

1. *Основи права України / за редакцією В. Л. Ортинського. – Львів: Світ, 2003. – 368 с.*
2. *Гегель Г. В. Ф. Філософія права: Пер. с нем. Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной. – М.: Мысль, 1990. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу [http://psylib.ukrweb.net/books/gegel03/index.htm].*
3. *Козловський А. А. Гносеологічні принципи права / А. А. Козловський // Проблеми філософії права. – 2005. – Т.3. – № 1–2. – С. 32–44.*
4. *Проценко І. П. Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз / І. П. Проценко // Проблеми філософії права. – 2005. – Т.3. – №1–2. – С. 338–350.*
5. *Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави: навч. посіб. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. – 270 с.*
6. *Костенко О. М. Що є правом? Про основи “натуралістичної” юриспруденції у світлі соціального натуралізму / О. М. Костенко // Право України. – 2011. – № 8. – С. 83–92.*
7. *Петришин О. В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу / О. В. Петришин // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т.4–5. – №1–2. – С. 73–83.*
8. *Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права: [навч. посібник] / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – [вид. 2-е, доп. і перероб.]. – Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.*
9. *Плавич В. П. Сучасне праворозуміння: філософсько-правовий аналіз / В. П. Плавич // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 43. – С. 14–19.*
10. *Сливка С. С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атика, 2005. – 224 с.*
11. *Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Ін-Юре, 2003. – 408 с.*
12. *Бачинін В. А. Філософія права / В. А. Бачинін, М. І. Панов. – К.: Ін-Юре, 2002. – 472 с.*
13. *Івакін О. Філософія права і філософські проблеми правознавства / О. Івакін // Право України. – 2011. – № 8. – С. 78–85.*
14. *Рабінович С. П. Поняття природного права – невід’ємна складова предмета юридичної науки / С. П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 1. – С. 62–71.*
15. *Байтин М. И. Суцність права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). – Изд. 2-е, доп. – М.: ООО ИД “Право и государство”, 2005. – 544 с.*
16. *Луцький Р. П. Позитивне право в Європейській правовій думці / Р. П. Луцький // Часопис Київського університету права. – 2011/3. – С. 24–26.*
17. *Сливка С. С. Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз. – Л.: ЛьвДУВС, 2006. – 160 с.*
18. *Пастернак В. М. Поняття та зміст позитивного права / В. М. Пастернак // Митна справа. – 2010. – № 3, ч. 2. – С. 68–74.*
19. *Зміївська С. Джерела та форми позитивного права / С. Зміївська // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1. – С. 263–289.*